

Teresa Szostek

Funkcjonowanie exemplum w systemie retoryki starożytnej

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 77/1, 45-51

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TERESA SZOSTEK

FUNKCJONOWANIE EXEMPLUM W SYSTEMIE RETORYKI STAROŻYTNEJ

Retoryka jako sztuka (*ars*) dzieli się na pięć części: *inventio* (*héuresis*) — pomysł; *dispositio* (*táksis*) — układ; *elocutio* (*léksis*) — wysłowienie; *memoria* (*mnéme*) — pamięć; *actio* (*hypókrisis*) — sposób mówienia, gesty. Przedmiot retoryki (*materia artis*) tworzą trzy sztuki wymowy: mowa sądowa (*genus iudiciale*), mowa doradcza (*genus deliberativum*), mowa pochwalna lub popisowa (*genus demonstrativum*).

Sztuka ułożenia i wygłoszenia mowy dzieli się na dalszych pięć części: *exordium* lub *proemium* — wstęp; *narratio* — przedstawienie sprawy; *argumentatio* lub *probatio* — przeprowadzanie dowodu-wnioskowania; *refutatio* — zbijanie zarzutów; *peroratio* lub *epilogus* — zakończenie.

Każda mowa posiada swą tezę, która wymaga obrony lub uzasadnienia (zob. Quint. 5, wstęp, 5)¹, zasadniczy więc trzon mowy stanowi ta jej część, w której orator przeprowadza wnioskowanie, czyli *argumentatio*. Zgodnie z systemem starożytnej retoryki² rozróżnić można dwa sposoby przeprowadzania *argumentatio* — według Kwintyliana:

zasługą podziału przekazanego przez Arystotelesa jest, że odróżnia on dwa rodzaje *probatio*: jeden, kiedy mówca bierze uzasadnienie spoza mowy, drugi, kiedy wyprowadza je ze sprawy [*causa*] i w pewien sposób sam stwarza; dlatego też tamten rodzaj nazywa się *atéchnus*, tj. *inartificiale*; ten *entéchnus*, tj. *artificiale*. [5, 1, 1]

Genus inartificiale obywają się bez stosowania zabiegów retorycznych opierając się na *praeiudicium*, czyli przykładzie służącym jako zasada

---

¹ Lokalizacje skrótowe oparto na wydaniach: M. T. Cicero, *De inventione*. W: M. T. Ciceronis *Opera rhetorica*. T. 1. Recognovit G. Friedrich. Lipsiae 1908. — *Rhetorica ad Herennium*. W: jw. — M. F. Quintiliani *Institutionis oratoriae libri XII*. Edidit L. Radermacher. Lipsiae 1907. — C. Ch. Fortunatiani *Artis rhetoricae libri III*. W zbiorze: *Rhetores Latini minores*. Emendavit K. Halm. Lipsiae 1863. Przekłady cytatów sporządziła autorka artykułu.

² Zob. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München 1960, s. 190—236.

sądzenia, oraz na *testes*, czyli świadectwie świadków. Jak podaje Kwin-
tylian:

całe znaczenie *praeiudicium* dzieli się na trzy rodzaje: ten, w którym rzeczy [res] osądzone są na podstawie równorzędnych spraw [causae], dla którego słusznieszym określeniem jest termin *exemplum*; [...] [drugi to] osądy odnoszące się do samej sprawy; [...] [trzeci], gdy rozstrzyga się sprawę. [...] Wzmocnione jest [praeiudicium] przede wszystkim w dwojaki sposób: autorytetem głoszących je i podobieństwem rzeczy, które są rozstrzygane. [5, 2, 1—2]

Praeiudicium jest więc dowodem *generis inartificialis*, związanym jednak ze stosowaniem *exemplum* i *auctoritas*. *Exemplum* pojawia się tutaj w swej funkcji podstawowej: „jest czymś czynem lub powiedzeniem podanym z zaznaczeniem imienia człowieka, któremu się to przydarzyło, lub imieniem autora powiedzenia” (Her. 4, 49, 62). Traktowane jest ono jako oparcie się na precedensie, który pozwala osądzić rozpatrywaną kwestię. Przytoczone zostaje jako dowód nie do obalenia, ponieważ już raz było przedmiotem wnioskowania i zostało ocenione. Podobnym oparciem staje się autorytatywna wypowiedź rozsądzająca kwestię, zwana *auctoritas*.

Drugi rodzaj wnioskowania — *genus artificiale* — wymaga już zastosowania retoryki w przeprowadzaniu dowodu, która to czynność odbywa się w trojaki sposób: przez *signa*, *argumenta* i *exempla*. „Kaźde [...] *probatio artificialis* zasadza się albo na znakach, albo na argumentach, albo na exemplach” (Quint. 5, 9, 1). W tym wypadku termin „*exemplum*” pojawia się jako określenie nadrzędne³. Oznacza bowiem jedną z trzech metod przeprowadzania *argumentatio*, która w dalszej części ulega podziałom wewnętrznym. Dzieje się tak dlatego, że *exemplum* nie dotyczy tu jakiegoś jednostkowego przypadku, lecz stanowi metodę wnioskowania.

Exemplum jest tym, co rzecz umacnia lub osłabia, bądź autorytetem czy zdarzeniem z życia jakiegoś człowieka, bądź też jest samym zdarzeniem. [Cic. 1, 30, 49].

Trzeci rodzaj z tych, które są wprowadzane do sprawy spoza niej, Grecy nazywają *parádeigma*, które to określenie ogólnie używane jest przy każdym zastosowaniu podobieństwa oraz szczególnie w tych sprawach, które wspierają się mocno na wydarzeniach historycznych. Nasi teoretycy wolą używać terminu *similitudo* w wypadkach, gdy inni używają określenia *parabolé*, tzn. *exemplum*, jakkolwiek i to oznacza podobieństwo, i tanto *exemplum*. My, usiłując tym wykładem przybliżyć problem, uważamy, że oba określenia odpowiadają znaczeniu *parádeigma*, i sami używamy terminu *exemplum*. [Quint. 5, 11, 1—2]

³ Zob. F. P. Knapp, *Vergleich und Exempel in der lateinischen Rhetorik und Poetik von der Mitte des 12. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. „Studi Medievali” 1973, z. 1.

Signa (znaki) zbliżone są do *genus inartificiale*, obejmują bowiem swym zasięgiem poszlaki — *signa dubia*, które są *non necessaria*, oraz dowody rzeczowe — *signa necessaria*, czyli *signa insolubilia* (bezsporne), *indubitata* (niewątpliwe), *immutabilia* (niezmiennalne). Mimo że świadczą one same za siebie, to jednak wymagają uzasadnienia, zgodnie z którym przypisane zostają danej sprawie jako istotne dla niej. Dlatego też *signa* uznane za ważne dla sprawy muszą być z nią związane i niejako się z niej wywodzić.

Drugą metodą wnioskowania jest *argumentum*.

Argumentum jest to dowód, przy którym wniosek wyciąga się dla jednej rzeczy w oparciu o inną, a wątpliwości rozwiewane są przez powołanie się na to, co niewątpliwe. [Quint. 5, 10, 11]

Argumentum jest więc dowodem, który wyprowadzony zostaje ze sprawy. Poza nią praktycznie nie istnieje, ponieważ wyrwany ze swego kontekstu traci znaczenie i warunki zrozumiałości. Natomiast wydobyty ze sprawy i przez to związany z nią nierozzerwalnie — jest użytkowany jako metoda przeprowadzania dowodu. Kwintyliian (zob. 5, 10, 12—14) rozróżnia siedem punktów pewności, według których podstawę dla *argumentum* stanowi to, co jest: odczuwane zmysłowo, powszechnie uznane, zagwarantowane prawem, uzależnione od miejscowego prawa zwyczajowego, zgodne z czymś innym (porównywalne), sprawdzone, nie zbijane przez przeciwnika. Dowód ten ma własne wnioskowanie, określone terminem *ratiocinatio*.

Ratiocinatio jest mową, w której wybiera się z rzeczy podobieństwo, ono zaś, pokazane i samo przez się poznawalne, utwierdza się własną siłą i dowodem [*ratio*]. [Cic. 1, 34, 57]

Ratiocinatio związane jest z zastosowaniem argumentu jako dowodu, który dzięki wnioskowaniu pozwala rozwiązać kwestię lub przekonać słuchaczy o słuszności poglądów mówcy. *Argumenta* pełnią funkcję określaną w łacinie mianem *locus*, a w odniesieniu do *argumentum* nazwa ta brzmi: *loci argumentorum* lub *loci communes*. „Argumenty znajdujące swe zastosowanie w wielu sprawach nazywamy *loci communes*” (Cic. 2, 15, 48) — które dzielą się na dwie zasadnicze grupy: *loci a persona* i *loci a re*.

Nie istnieje [...] kwestia, która nie powstałaby w związku z rzeczą albo osobą, ani też nie można mówić o źródłach dowodów [*loci argumentorum*], jeśli nie dotyczą one rzeczy lub osób. [Quint. 5, 8, 4—5].

Loci a persona nie są tu interesujące, ponieważ nie mają związku z *exemplum*.

Loci a re, czyli argumenty wyprowadzane z rzeczy, podzielić można w dwojaki sposób. Oto pierwszy z nich, proponowany przez Fortunatianą:

Artificiale genus argumentorum dotyczy czterech loci głównych: *ante re*, *in re*, *circa rem*, *post rem*. [...] *Circa rem* [...] a *simili* [z podobieństwa] *locus* ma pięć rodzajów: *exemplum*, *similitudo*, *fabula*, *imago*, *exemplum verisimile*, które pochodzą z komedii, a niektórzy dodają jeszcze *apologos*, jak np. bajki Ezopa. [2, 23]

W tym miejscu również *exemplum* występuje w swej funkcji podstawowej — tak jak przy *praeiudicium* — służąc sprawie. Dokonuje się to przez porównywanie rozpatrywanej kwestii ze zdarzeniem, które miało już miejsce, czy też z pewną prawidłowością, której zaistnienia należałoby oczekiwać. W ten sposób zaznacza się najpowszechniejsza forma występowania *exemplum*.

Na podstawie stwierdzenia Kwintyliana, iż „wobec wszystkiego, co się dzieje, pada pytanie: albo dlaczego, albo gdzie, albo kiedy, albo w jaki sposób, albo przez co” (5, 10, 32) — Lausberg wyprowadza drugi podział *loci a re*, mianowicie: *a causa*, *a loco*, *a tempore*, *a modo*, *a facultate*, *a finitione*, *a simili*, *a comparatione* (te dwa ostatnie łączą się ze sobą), *a fictione* oraz *a circumstantia*. *Locus a simili* nie może być oddzielony od *exemplum* i ma tę samą metodę wnioskowania — wnioskowanie przez *inductio*. *Locus a comparatione* związany jest z *locus a simili*, różnica zaś między nimi polega na tym, że ten drugi służy porównywaniu spraw równorzędnych, pierwszy natomiast zestawia rzeczy nierównorzędne⁴. Jak podaje Kwintylian: „o tym, że coś jest zbliżone lub porównywalne, można mówić wtedy, gdy da się [...] wyprowadzić rzeczy mniejsze z większych i odwrotnie” (5, 10, 87). Wówczas sytuacja do której przyrównane zostaje *exemplum*, jest *minus*, a *exemplum* jest *maius* — bądź też przeciwnie. Porównania takiego można dokonać za pomocą *exemplum* i dlatego wnioskowanie w oparciu o *locus a comparatione* i *locus a simili* wiąże się z zastosowaniem *exemplum* jako argumentu.

O porównywalności można mówić wtedy, gdy w rzeczach różnych da się znaleźć jakieś podobieństwo. Istnieją trzy formy podobieństwa: obraz [*imago*], porównanie [*conlatio*] i przykład [*exemplum*]. [Cic. 1, 30, 49]

Locus a fictione związany jest z *exemplum* zwanym *verisimile* — tzn. „rzeczą nieprawdziwą [*ficta res*], która jednak mogłaby się wydarzyć, jak np. argumenty zaczerpnięte z komedii” (*Her.* 1, 8, 13). Według autora *Ad Herennium* dopuszczalne jest tworzenie *exemplum*, jeśli brak takiego, które odpowiadałoby sytuacji. Mimo że wymyślone lub wzięte z literatury, *exemplum* musi nosić cechy prawdopodobieństwa:

exemplum jest złe, jeśli jest tak wymyślone, że wymaga sprostowania, albo tak niestosowne, że nie nadaje się do naśladowania, albo większe lub mniejsze niż rzecz tego wymaga. [*Her.* 2, 29, 46]

⁴ Lausberg, *op. cit.*, s. 218.

Fortunatian stwierdza, że „źródła dowodów [...] nie tylko badamy, lecz także rozszerzamy” (2, 31). Owo obszerniejsze wysłowienie się określone jest w retoryce terminem *amplificatio*, a odnosi się nie wyłącznie do *argumentatio*, lecz do wszystkich części *oratio*. Lausberg podaje cztery *genera amplificationis*, czyli sposoby, jakimi się posługiwano dla rozwinięcia dowodzenia: *incrementum* (stopniowe wzrastanie); *comparatio*, gdzie chęć szerszego wysłowienia się pozwalała na porównywanie sytuacji także w oparciu o *exemplum*; *ratiocinatio*, gdzie zastosowany zostaje domysł, *congeries* (przy użyciu synonimów). *Amplificatio* dotycząc całej mowy obejmuje swym zasięgiem *loci communes*, a w tym: *certae rei amplificatio* oraz *dubiae rei amplificatio*, związane z *questio finita* i *quaestio infinita*. W rozwiązywaniu tej ostatniej pomocne może się okazać *exemplum*, albowiem kwestia ta odnosi się do sprawy ogólniejszej niż rozpatrywana w mowie.

Trzecim obok *signa* i *argumentum* sposobem, którym można przeprowadzić *probatio* (*argumentatio*), jest *exemplum*, występujące tu w roli wspomnianego już pojęcia nadrzędnego. Kwintyliian określa *exemplum* jako „wspomnienie czynów lub zdarzeń użytecznych do udowodnienia tego, co się zamierza udowodnić” (5, 11, 6). *Exemplum* ma swoje własne *probatio*, czyli *inductio* (podobnie jak *argumentum* rozpatrywane przez *ratiocinatio*), odrębną formę literacką — *commemoratio*, a także znajdujące się poza sprawą swoje źródła. Według nich można podzielić *exempla* na grupy: *exemplum* historyczne, „historia — są to zdarzenia zapomniane prawie w naszych czasach” (Her. 1, 8, 13), oraz *exemplum* poetyckie, które Kwintyliian dzieli na dwa rodzaje: wyższy, tj. *poetica fabula* (5, 11, 17), oraz niższy, tj. *exemplum verisimile, fabellae* (5, 11, 19). *Exemplum* poetyckie należące do wyższego rodzaju wywodzi się z tragedii, natomiast *exemplum* poetyckie niższego rodzaju ma swe źródła w komedii. Z podziału tego wynika, iż *exemplum* można było powoływać w oparciu o historię oraz — na równi z nią traktowaną — literaturę. Fakt czerpania *exemplum* ze źródeł literackich nie wpływał ani na jego wiarygodność, ani na wagę.

Exemplum posiada też swoją odrębną formę literacką (*commemoratio*), istniejącą w dwóch postaciach: *narratio* i *brevitas*. „Czasem opowiada się całe zdarzenie [...], a czasem wystarczy o nim napomknąć” (Quint. 5, 11, 15—16). Gdy *exemplum* występuje w formie *narratio*, stanowi ono *digressio* w obrębie *argumentatio* i nie można powiedzieć, żeby długość przytaczanego *exemplum* świadczyła w jakikolwiek sposób o mówcy.

Jako stojące poza sprawą ma *exemplum*, jak wspomniano, własną metodę wnioskowania — *inductio*. Cycero podaje, że „*inductio* jest mową, która z rzeczy niewątpliwych wychwytuje zgodności w nich zawarte i za pomocą tych zgodności wyjaśnia przez podobieństwo rzeczy wątpliwe” (1, 31, 51). W ten sposób wnioskowanie poprowadzone zostaje na zasadzie szukania podobieństwa i dzięki jego istnieniu pozwala osądzić

sprawę. Kwintyliian rozróżnia trzy sytuacje, w których można przeprowadzić wnioskowanie przez *inductio* — „musi zaistnieć albo podobieństwo, albo różnica, albo przeciwieństwo” (5, 11, 5). Na podstawie tego twierdzenia wyodrębnić można *exempla similia*, *dissimilia* i *contraria*, które ulegają jeszcze dalszym wewnętrznym podziałom. *Exemplum simile* dzieli się na: *exemplum totum simile*, które pozwala na zestawienie dwóch równorzędnych spraw oraz na wykazanie pełnego podobieństwa; *exemplum impar*, kiedy podobieństwa wyszukiwane są w sprawach o różnej wadze, i dlatego dzieli się ono dalej na: *exemplum ex maiore ad minus ductum* i *exemplum ex minore ad maius ductum*. *Exemplum dissimile* obejmuje różnice w wielu zakresach: „dotyczy rodzaju, sposobu, czasu, miejsca i innych” (Quint. 5, 11, 13). Przez zastosowanie *exemplum contrarium* przeciwstawia się wzajemnie sprawy całkowicie różne.

Według Kwintyliiana *exemplum* stanowi szczególny przypadek *similitudo* i jest z nią ściśle związane: „*similitudo* ma właściwości podobne jak *exemplum*” (5, 11, 22), „służy też do przyozdabiania mowy. Przede wszystkim wspomaga to wszystko, co odnosi się do *probatio* [...], a z tego najważniejsze jest *exemplum*” (5, 11, 5—6). Na związek istniejący między *similitudo* a *exemplum* zwraca też uwagę autor *Ad Herennium* (zob. 4, 49, 62). Kwintyliian uważa, że *similitudo* jest pojęciem nadrzędnym wobec *exemplum*, i dlatego używa dla obu porównań jednego terminu greckiego — *parádeigma*. Próba rozróżnienia precyzyjnego tych zakresów napotyka pewne trudności, ponieważ Cyncero oddzielał nie tylko *exemplum* od *similitudo*, ale jeszcze *conlatio* od *exemplum*, a Kwintyliian złączywszy te dwa ostatnie pojęcia, całość podporządkował określeniu *similitudo*. Wydaje się, że różnica między *exemplum* a *similitudo* polega na tym, że *similitudo* jest ahistoryczna i dotyczy wyłącznie natury oraz życia ludzkiego, natomiast *exemplum* obejmuje wydarzenia historyczne i fikcję poetycką, co nie pozostaje bez wpływu na rodzaj powoływanych źródeł⁵. Ani w jednym, ani w drugim wypadku sama informacja o przebiegu jakiegoś zdarzenia nie determinuje przynależności do *exemplum* lub *similitudo*.

Similitudo jest, podobnie jak *exemplum*, związana ze sprawą, ale stoi poza nią. Posiada również własną odrębną formę literacką w postaci krótkiej wzmianki.

W dość ścisłym i trwałym związku z *exemplum* pozostaje także *auctoritas*:

z zewnątrz dochodzi do sprawy również *auctoritas*. Termin wzięty od Greków, którzy używali określenia *kriseis*, oznaczającego rozstrzygnięcie lub osąd, nie taki, który pochodzi z samej sprawy (ponieważ wtedy jest to *exemplum*), ale taki, który można przypisać narodom, ludom, mędrcom, sławnym obywatelom czy znakomitym poetom. [Quint. 5, 11, 36—37]

⁵ Zob. Knapp, *op. cit.*, s. 473.

Auctoritas ma również i ten związek z *exemplum*, iż posiada udokumentowanie — choćby tylko pamięciowe — historyczne, a ponadto bliska jest ona *praeiudicium*. Z tym, że *praeiudicium* dotyczy konkretnej sprawy, natomiast *auctoritas* stoi poza nią, podobnie jak *similitudo* i *exemplum*. Źródłem autorytetów są powszechnie znane maksymy, cytaty poetyckie itp. Jeśli pojawiają się w mowie teksty o charakterze „czystego” cytatu opatrzonego imieniem autora, to takie formy nazywane są autorytetami. Jeśli natomiast podana zostaje sytuacja, w jakiej ta wypowiedź pada, i nie jest to kontekst wzięty z wygłaszanej mowy, to *auctoritas* staje się *exemplum*, tzn. przedstawia sytuację, która przyrównywana jest do sprawy.

Argumentatio ma swój wewnętrzny podział, ustalający porządek przeprowadzania wnioskowania. Kwintyliusz podaje podział trzyczęściowy: *intentio*, *adsumptio*, *conexio* (zob. 5, 14, 6). Ciceron przedstawia pięciostopniową metodę wnioskowania: *propositio*, *approbatio*, *adsumptio*, *adsumptionis approbatio*, *complexio* (zob. 1, 37, 67). W czwartej części wnioskowania użyte zostaje *exemplum*: „w rzeczach ustalonych i rozumianych, w wątpliwych natomiast stosuje się dowody” (Cic. 1, 38, 68). Autor *Ad Herennium* podaje także pięciostopniową metodę wnioskowania: *propositio*, *ratio*, *rationis confirmatio*, *exornatio*, *conpelxio*. *Exemplum* znajduje swoje miejsce w *exornatio*, służąc uzasadnieniu i dopełnieniu wnioskowania (zob. *Her.* 2, 29, 46).

Exemplum w starożytnym systemie dowodu retorycznego pojawia się trzykrotnie, za każdym razem w odmiennej funkcji. W *argumentatio*, czyli przeprowadzaniu dowodu metodą *genus inartificiale*, gra *exemplum* rolę precedensu — zdarzenia, do którego można się odwołać nie uzasadniając decyzji wyboru, z uwagi na to, że była ona zrozumiała dla słuchaczy. Przy zastosowaniu *genus artificiale* występuje *exemplum* jako jedna z trzech metod *argumentatio*, posługująca się własnym sposobem wnioskowania (*inductio*). W obrębie tej metody *argumentatio* ponownie pojawia się *exemplum* w swej funkcji podstawowej i pierwotnej, tzn. jako krótkie lub dłuższe opowiadanie będące paralełą wobec kwestii rozpatrywanej w mowie. Na uwagę zasługuje podkreślenie, iż wszystkie podziały wewnętrzne *exemplum* są nawzajem od siebie niezależne. To samo *exemplum* może być *ex maiore ad minus ductum*, historyczne, powołane *a simili*, w formie *narratio*. Dzięki *exemplum* może zostać uzasadniona poprzez *inductio* teza mowy, a zastosowanie takiej właśnie metody przeprowadzania dowodu pozostaje do decyzji mówcy, który posługuje się sposobem najbardziej mu odpowiadającym. Użycie *exemplum* w *ratiocinatio argumentationis* nie wyklucza włączenia innych metod równoległe do już wymienionej.